

UOT 81^{*} 41; 801.7

AYSEL EMİNOVA

OĞUZ TAYFA ADI İLƏ YARANAN BƏZİ OYKONİMLƏR

Məqalədə Naxçıvanın etnik tərkibinin prototürk tayfalarından formalaşdığından bəhs olunur. Şübhəsiz ki, türk tayfa adlarını özündə yaşadan etnotoponimlər milli mədəniyyətimizin, tariximizin, mənşəyimizin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, adlandırma əsasən, tayfa, tayfa birləşmələri, tirə, qəbilə və sülalə adları əsasında formalaşmışdır. Məhz bu üsulla yaranan oykonimlər etnooykonimlər adlanır. Məqalədə Şərur rayonu ərazisində olan oğuz tayfalarının adı ilə bağlı yaranan oykonimlərdən bəhs olunur. Məlumdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası oykonimlərinin leksik tərkibində öz izini yaşadan tayfalardan biri də ulu əcdadımız, soy kökümüz olan oğuz tayfalarıdır. Oğuzlar çox qədim tarixə malikdir. Məqalədə, əsasən, Yayı, Xələc, Qarxun, Oğuzkənd oykonimləri tədqiqatına cəlb olunmuş və Şərur rayonu ərazisində yerləşən bu oykonimlərin struktur quruluşu, leksik-semantik xüsusiyyətləri və s. kimi araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Bu araşdırmaları apararkən təkcə elmi nəticəni təsdiqləyən tədqiqatlara deyil, eyni zamanda adları sadalanan etnooykonimlərin izahı ilə bağlı fərqli yanaşmalara da yer verilmişdir.

Açar sözlər: Şərur rayonu, oğuz tayfa adı, etnooykonim, Qarxun, Oğuzkənd.

Naxçıvan toponimlər sistemində etnotoponimlər ayrıca bir qat təşkil edir. İstər say etibarını ilə çoxluğu, istərsə də qədimliyi ilə diqqəti cəlb edən etnotoponimlər özündə xalqın etnik tərkibini, mənşəyini, kökünü, həyat tərzini əks etdirir. Türk tayfa adlarını özündə yaşadan etnotoponimlər milli mədəniyyətimizin, tariximizin, mənşəyimizin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Tarix və etnogenez məsələlərini işıqlandıran etnotoponimlərin tarixi çox qədimlərə dayanır. Azərbaycan xalqının mənşəyində iştirak etmiş etnos adlarından törənən yer adları türkdilli tayfaların və tayfa birləşməsinin adlarını indiyədək qoruyub saxlayan ən etibarlı mənbədir. Naxçıvanın etnik tərkibini türk dilli etnoslar təşkil edir. VII əsr qədim yazılı abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Mahmud Kaşğarının “Divani-lügəti-it-türk” əsərində qeyd olunan tayfa adlarından da bunu aydın görmək olur. M. Kaşğarının “Divan”ında (1073-1075) 24 oğuz tayfasının 22-nin adı çəkilir: kınık, kayığ, bayundur, iva (Yıva), salğur, əfşar, bəgtili, bügdüz, bayat, yazğır, eymür, karabölük, alkabölük, igdir, ürəgir, tutırka, ula yuntluğ, tükər, bəçənək, çuvaldar, çəpni, çarukluq [8, s. 218-129]. Qeyd olunan bu 22 oğuz tayfasının demək olar ki, hər biri Naxçıvan toponimlərində, həmçinin Şərur rayonunda da öz izini qoruyub saxlamışdır. Qeyd edək ki, Şərur rayonu ərazisindəki etnotoponimlərin adlarına rast gəlinən ən zəngin mənbələr təbii ki, XVI və XVIII əsrlərdə bölgənin Osmanlı dövləti tərəfindən idarə edildiyi dövrlərdə tərtib olunmuş icmal və müəfəssəl dəftərləridir.

Şərur rayonu ərazisindəki etnooykonimlərin fonetik təhlilini apararkən görürük ki, bu ərazidəki yaşayış məntəqələrinin adları əsasən iki və ya çoxhecalıdır, həmçinin bu ərazidəki etnooykonimlər əsasən ayır-ayır sözlər, söz və şəkilçilər əsasında yaranmışdır.

Oğuzkənd. Şərur rayonu ərazisində komonimlər qrupuna daxil edə biləcəyimiz etnooykonimlərdən biri də Oğuzkənddir. Şərur rayonuna aid müxtəlif tarixi qaynaqlarda Oğuz etnonimi ilə bağlı olan toponimlərə rast gəlinmişdir. Kəndin adı ilk dəfə XVIII əsr qaynaqlarında Şərur nahiyəsində iki Oğuzdaşı oykonimində rast gəlinir [10, s. 326; 7, s. 73]. Bir sıra müəlliflər bu tarixi etnooykonimlərin struktur-semantik təhlilini verərkən onu iki komponentə (oğuz+daş) ayırmış, buradakı daş leksemi daşlı, qayalı mənasında izah etmişlər [2, s. 97]. Lakin bu addakı daş leksemi heç də yuxarıda göstərilən mənanı daşmır, kəndlərin adı “Dış

oğuz” sözünün inversiya olunmuş formasıdır. Məlumdur ki, Oğuz tayfaları iç oğuzlar və dış oğuzlar olmaqla iki yerə ayrılmışlar. Bu mənada hər iki tarixi etnooykonim “Dış oğuzların yaşadığı məkan” kimi izah edilə bilər. Hazırda Şərur rayonu ərazisində mövcud olan Oğuzkənd yaşayış məntəqəsi tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif cür adlandırılmışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində kənd Kırım xanlarından olan A.Şahingireyin malikanəsi olmuş və tarixi xəritələrdə Şahingirey adı ilə qeydə alınmışdır [3, s. 48]. Qeyd edək ki, F. Rzayev də apardığı təhlillərdən sonra belə ehtimal edir ki, kəndlərin ətrafında əski oğuz qəbirlərinin olması və Tanrıçılıqla bağlı işarə və əşyaların tapılması mümkündür [13, s. 144].

Oğuzkənd etnooykoniminin struktur-semantik təhlilinə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu komonim “kənd” komponentli oykonimlər qrupuna aiddir. Etnooykonimin birinci hissəsi “Oğuz” türk tayfalarının ən böyük qollarından birini ifadə edir, ikinci hissə isə “kənd” sözü mürəkkəb quruluşlu oykonim yaradan komponentdir.

Xələc. Xələclərin ilk yurdu ilə bağlı konkret fikir olmasa da, tarixi mənbələrdə onların bəlli olan ilk yurdu Amudərya çayının Xorasan sahilləri hesab edilir. Tarixçilərin bir çoxu bu qənaətdədir ki, ən qədim dövrdən Abdal, Hun, Gorus, Quşçu, Bayan kimi türk tayfalarının məskunlaşdığı Naxçıvan ərazisinə XI-XII əsrlərdə Səlcuq oğuz türkləri də gəlmişlər.

Bu məqama diqqət çəkən akademik İsmayıl Hacıyev bu tayfalar içərisində Yaycı, Bəkdililərlə yanaşı Xələclərin də adını çəkmişdir [6, s. 99, 131].

Xələc/Qalac adına hələ “Oğuz dastanı”nda rast gəlinir. Dastanda Oğuz xanın öz ordusunda olan Tömürdü Kağul Təgən adlı döyüşçüyə qapıları bağlı olan böyük bir imarətin qapısını açmaq üçün “Kal-aç!” əmrini verdiyi göstərilir. Dastanda qeyd olunur ki, bu vəzi-fəsindən ötrü həmin igidə “Kalaç/Xalaç” adı verildi [11, s. 25].

Xələc adına rast gəlinən yazılı mənbələrdən biri də Mahmud Kaşğarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsəridir [3, s. 79].

Türklərin soy kökü barədə zəngin məlumatları əks etdirən “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində Əbülqazi Bahadur xan da Xalac/Xələc adının məhz Oğuz xanın döyüşçüsünə verdiyi tapşırıqla əlaqədar olaraq “Kal ac/aç”dan yarandığını göstərir.

“İrəvan əyalətinin icmal dəftərində” və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Şərur rayonunun Xələc kəndinin adı “Xələc” kimi göstərilmişdir [7, s. 169; 10, s. 328].

Rus işğalından sonra Naxçıvan ərazisində yaradılmış qondarma “erməni vilayəti” haqqında təsviri xarakterli əsər yazan İ.Şopen əsərində İrəvan əyalətinin Şərur mahalına daxil olan bu yaşayış məskəninin adının Xalaç olaraq göstərmişdir [3, s. 275].

Türk tədqiqatçısı Bahəddin Ögəl “Oğuz xaqan” dastanına əsaslansa da, adın izahını “qal aç(maq)” kimi deyil, “qal ac” kimi vermişdir [12, s. 178].

Tədqiqatçı F.Rzayev də xələclərin adını oğuz türk tayfalarından biri olaraq qeyd etmiş, “xalac” sözünün “ulu güc” mənasını daşdığını və adın Tanrı ilə bağlılığına üstünlük verir [13, s. 139]. A.Bağirov Naxçıvan ərazisində yerləşən eyni adlı toponimin adının izahı üçün A.Bakıxanovun qeyd etdiyi Xələc toponimi ilə paralellər aparmış və o da Xələc oykoniminin məhz oğuzların bir qolu olan xalac tayfası ilə bağlı olması fikrini irəli sürmüşdür [2, s. 80]. Filoloq Əbülfəz Əzimli Xələcin arxeoloji tarixinə həsr olunmuş kitaba yazdığı ön sözdə Xələc toponimini “Oğuz xaqan” dastanının motivləri əsasında təhlil edərək onu “qıfilları açan”, “bacarıqlı” və “qabiliyyətli” kimi izah etmişdir [15, s. 12-13].

Bütün bu etimologiyaları nəzərə aldığımız zaman Xələc etnotoponiminin Xələc etnonimi əsasında formalaşdığı və Xələclərin məskunlaşdığı yer mənasında işləndiyi aydınlaşır. Xələc etnoniminin özünün isə leksik təhlil zamanı iki komponentdən formalaşdığı aydın olur.

Etnonimin ilk hissəsi “xal/qal” feilidir. Bu isə dilimizdə “qalmaq”, “dayanmaq” mənasındadır. Xələclərin dillərində bu feil “xal” kimi ifadə olunur. Etnonimin ikinci hissəsi olan *əc/ac/aç* komponentini mənbələrə əsasən iki cür izah etmək olar. Birinci *ac* mənasında, sifət kimi, digəri isə *aç* mənasında feil kimi. Maraqlı cəhət də orasıdır ki, Şərur rayonunun ərazisindəki Xələc toponimi bəzi mənbələrdə məhz “Xələc” kimi qeydə alınmışdır. Rayonun əhalisi də bu etnooykonimi Xələc kimi deyil Xələç/Xələc və Xaləç formasında ifadə edir.

Beləliklə, etnonimin bu cür təhlilində birinci halda (qal ac) feil-sifət, ikinci halda isə (qal aç) feil-feil tərkibində formalaşdığı aydın olur. Türk dillərində feillərin də, ac sifətinin özünün də alınma olmadığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, “Xələc” adlandırması ya bu tayfanın özünün özünü adlandırılması, ya da qonşu türk tayfalarının bu tayfaya verdiyi ad olmuşdur. Xələclərin yaşadığı digər bölgələrdəki qeyri-türkdilli xalqlar da bu adlandırmanı məhz türkdillilərdən götürmüşlər.

Yaycı. Şərur rayonu ərazisində etnooykonim olduqları heç bir şübhə doğurmayan toponimlər sırasında Aşağı Yaycı və Yuxarı Yaycı toponimləri xüsusi qeyd edilməlidir. Yaycı tayfaları tarixən Qafqaz və Mərkəzi Asiya ərazilərində çox geniş bir arealda yayılmışdır. Belə ki, bu toponim Culfa rayonunda, Qərbi Azərbaycan (tarixi Sürməli, Qırxbulaq, Dərəçiçək mahallarında), Türkmənistan ərazilərində, Türkiyə Cümhuriyyətinin İğdır vilayətində də qeydə alınmışdır. XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində 8 Yaycı toponiminin qeydə alındığını yazan Q. Qeybullayev bu tayfanın mənşəcə səlcuq-oğuzları ilə bağlı olduğunu göstərmişdir [9, s. 67]. F. Rzayev apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Yaycı adı və yaycılıqlar heç də Səlcuqlularla deyil, daha qədim dövrlərlə bağlıdır. Müəllif yazır ki, Naxçıvan ərazisindəki Yaycı oykonimləri tarixi e. ə. III-II minilliklərdə mövcud olmuş Yaycı-Yuci tayfa adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır [14, s. 394-396]. Oğuzların möhtəşəm və şanlı tarixini qələmə alan Xivə xanı, görkəmli şair, hərbçi və tarixçi Əbülqazi Bahadır xan özünün ilk kitabında yazır ki, Qara Qazi bəyin Ögüzçik oğlunun övladlarından birinin adı Yaycı idi. Yaycının törəmələri hal-hazırda Qara Kulun yaxınlığında, Amu çayının sahillərində yaşayırlar; hələ indi də onları Yaycı adlandırırlar [4, s. 128]. Yekun olaraq bu qənaətə gəlirik ki, oykonim heç şübhəsiz ki, oğuz tayfalarının adı ilə yaranmış etnooykonimdir.

Qarxun. Şərur rayonu ərazisindəki əsas etnooykonimlərdən biridir. Toponim mənbələrdə karkın, karkun, karqun, qarqın, qarxın, qarqın formalarında rast gəlinən səlcuq oğuzlarının Karkın tayfasının adıdır [7, s. 37; 16, s. 300]. Qarxun oykonimi ilə paralellik təşkil edən etnotoponimlər Quba, Yevlax rayonlarında, Qərbi Azərbaycan ərazisində də qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfanın adı Mahmud Kaşğarlının əsərində Oğuz tayfaları sırasında çəkilməmişdir. Sonradan F. Rəşidəddin “Oğuznamə”sində Qarxunları Yulduz xanın törəmələrindən olduğunu göstərmişdir [5, s. 40]. “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində bu oykonimin qədim oğuzlara qoşulmuş qarxun/karkın tayfasının adı ilə bağlı olduğu qeyd edilir [1, s. 39]. A. Bağırov toponimin karkın, qarqın kimi formalarından bəhs etsə də, yalnız onun etnotoponim olması fikrini irəli sürməklə kifayətlənmişdir [3, s. 84]. Karkın və ya Qarxun etnoniminin semantik mənasına dair heç bir fikir irəli sürməmişdir. F. Rzayev toponimin qara hunlarla bağlı olduğunu heç bir şübhə doğurmadığını yazır [13, s. 184-185]. Göründüyü kimi, qarxun etnonimi müxtəlif fonetik variantlarda işlənərək bu gün toponimlərin tərkibində yaşayır. Nəticə olaraq hesab edirik ki, İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalı ərazisindəki Qarxun qədim türk tayfası olan karkın (qarxın) etnonimi əsasında əmələ gələn oğuz mənşəli toponimlərdəndir.

Apardığımız araşdırmalardan bu nəticələrə gəlmək olar:

Şərur rayonunun Xələc kəndinin, Xələc dağı, və Xələc dağı toponimlərinin formalaşması birbaşa olaraq Oğuzların bir boyu olan xələclərlə bağlıdır. Xələclər Səlcuqlu axınları ilə bölgəyə gəlmiş və yerli türk tayfaları ilə mədəniyyət və adət oxşarlığına görə burada məskunlaşmış və bölgə əhalisinin etnogenezində əhəmiyyətli rol oyanmışlar. Xələc sözünün struktur semantik təhlilinə əsasən biz o qənaətdəyik ki, etnonim “bacarıqlı, məharətli, bağlı qapıları açan”, “ac qalan” mənaları ilə yanaşı “Qalın oğuzlar” mənasında da izah oluna bilər.

Oğuz tayfaları iç oğuzlar və dış oğuzlar olmaqla iki yerə ayrılmışlar. Bu mənada hər iki tarixi etnooykonim, yəni Oğuzkənd və Oğuzdaş “Dış oğuzların yaşadığı məkan” kimi izah edilə bilər.

İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalı ərazisindəki Qarxun qədim türk tayfası olan karkın (qarxın) etnonimi əsasında əmələ gələn oğuz mənşəli toponimlərdəndir. Oğuz tayfalarının Şərur rayonu oykonimlərinin yaranmasında xüsusi rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Bağirov A.N. Onomologiya problemləri. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
3. Bağirov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
4. Bayramova A.İ. İrəvan xanlığının toponimləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 256 s.
5. Fəzlullah R. Oğuznamə (Fars dilindən tərcümə, ön sözü və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürova), Bakı, 1992.
6. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
9. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 182 с.
10. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, s. 326.
11. Oğuz Kağan Destanı. İstanbul: MEB Yayınları, 1970
12. Ögel B. Türk Mifolojisi. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, 644 s.
13. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 225 s.
14. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (m.ö. II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU, 2017, 588 s.
15. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ayselmetinoguz@gmail.com

Aysel Eminova

SOME OIKONYMS DESCENDED FROM THE NAME OF THE OGUZ TRIBE

The paper provides the ethnic composition of Nakhchivan consisting of proto-Turkic ethnos. Undoubtedly, ethnotoponyms, which bear the names of the Turkic tribe, are important in the study of our national culture, history and origin. When naming geographical objects, certain signs and features of objects have been taken into account. The naming is often formed on the basis of the names of any person, tribe, division, clan and dynasty. The oiconyms formed by this way are considered ethnooiconyms. It is also mentioned some Sharur oiconyms formed under the name Oghuz. It is known that our ancestor Oghuz tribes are one of the tribes that keep their mark in the lexical composition of the Nakhchivan Autonomous Republic. Oghuz has a very ancient

history. The article has mainly involved the study of oiconyms of Yayci, Khalaj, Karkhun, Oghuzkand and studies such as structure, lexical-semantic features of these oiconyms located in Sharur and etc. have been reflected in the research. When naming geographical objects, certain signs and features of objects have been taken into account. The naming is often formed on the basis of the names of any person, tribe, division, clan and dynasty. The oronyms formed by this way are considered as ethnooronyms.

Keywords: *Sharur district, the name Oghuz, ethnooconym, Karkhun, Oghuzkand.*

Айсель Эминова

НЕКОТОРЫЕ ОЙКОНИМЫ, ПРОИЗОШЕДШИЕ ОТ НАЗВАНИЯ ПЛЕМЕНИ ОГУЗОВ

В статье говорится о том, что этнический состав Нахчывана состоит из прототюркоязычных этносов. Несомненно, этнотопонимы в названиях тюркских племен имеют особое значение в изучении нашей национальной культуры, истории и происхождения. Название было сформировано на основе имени какого-либо человека, племен, племенных соединений, рода, племени и династии. Возникшие таким образом ойконимы считаются этноойконимами. И здесь речь идет об ойконимах, связанных с именем огузских племен, находящихся на территории Шарурского района. Известно, что одним из племен, которые сохранили в своем лексическом составе следы ойконимов Нахчыванской Автономной Республики, являются наши предки, родовой корень – огузские племена. Огузы имеют очень древнюю историю. В статье в основном рассматриваются ойконимы Яйджи, Халаджа, Гархуна, Огузкенда и отражается структурное строение, лексико-семантические и другие свойства ойконимов, расположенных на территории Шарурского района. Неслучайно, что при проведении анализов было уделено место не только исследованиям, подтверждающим полученный научный результат, но и разным подходам к описанию названных ойконимов.

Ключевые слова: *Шарурский район, название огузского племени, этноойконим, Гархун, Огузкенд.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 03.12.2019

Son variant 08.01.2020